

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-2.30>

Н. П. Сергієнко

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національний університет цивільного захисту України

А. А. Степура

магістр соціально-психологічного факультету
Національний університет цивільного захисту України

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗАЛЕЖНО ВІД РІВНЯ САМООЦІНКИ

Запропонована стаття присвячена психологічному аналізу різних наукових підходів до проблеми агресії й агресивності та самооцінки військовослужбовців. Проаналізовано психологічні особливості взаємозв'язку самооцінки та рівня агресивності. Досліджено особливості агресивності військовослужбовців залежно від рівня самооцінки.

Проблема агресії й агресивності в усі часи була актуальною та привертала до себе увагу людей, зокрема вчених. Під агресією розуміється інстинктивна індивідуальна поведінка людини, що породжує страх, лють тощо. Це бажання та готовність до нападу або погроза завдати шкоди, вдарити.

Діяльність військовослужбовців внутрішніх військ специфічна тому, що часто вона пов'язана із ситуаціями, які мають неясний кінець, пов'язана з високою відповідальністю, необхідністю спілкуватися з різними громадянами, фізичними і психічними навантаженнями, потребує рішучих дій, змоги піти на великий ризик. При цьому агресивність, що з'являється в особового складу в цих умовах, може проявитись як у формі наполегливості, впертості, так і у формі ворожості і ненависті, впливає на емоційний розвиток, формування особистості і поведінку військовослужбовців.

Самооцінка є складним особистісним утворенням і належить до фундаментальних властивостей особистості. У ній відбивається те, що людина дізнається про себе від інших, і її власна активність спрямована на усвідомлення своїх дій і особистісних якостей. Становлення людини є найбільш пізнім утворенням у системі її світосприйняття.

Самооцінка – це елемент самосвідомості, що характеризується емоційно насиченими оцінками самого себе як особи, власних здібностей, етичних якостей і вчинків. Самооцінка визначає взаємини людини з її оточенням, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Відповідно, самооцінка впливає на ефективність діяльності людини і розвиток її особи.

Розглянувши численні роботи, ми дійшли висновку, що характер агресивної поведінки багато в чому визначається особливостями формування самосвідомості та самооцінки, тобто можна спостерігати взаємозв'язок самооцінки та агресивної поведінки. Агресивна поведінка безпосередньо залежить від рівня самооцінки: чим більше неадекватний рівень самооцінки (неадекватно занижений або неадекватно завищений), тим вищими є показники загальної агресії і її складників.

***Ключові слова:** особистість, агресія, агресивні прояви, діяльність військовослужбовців, емпіричне дослідження.*

Постановка проблеми. Однією з характерних особливостей соціальної взаємодії людей у сучасному суспільстві є підвищена конфліктність та агресивність. Це пов'язано з впливом цілої низки факторів, що ускладнюють життєдіяльність і є джерелом роздратування, психічної напруги. З огляду на це є актуальними будь-які дослідження деструктивних проявів особистості у різноманітних галузях діяльності людини. Вивчення агресивних проявів у військовослужбовців допоможуть відтворити повну картину розвитку особистості військовослужбовця, адже неможливо не враховувати, що на її становлення впливають різноманітні деструктивні особистісні прояви.

Серед них важливе місце належить агресивності, яка об'єктивно може виступати дестабілізуючим фактором у професійній діяльності військовослужбовців, впливати на здатність контролювати і регулювати ними власні психічні стани та поведінкові реакції, що необхідно для забезпечення нормальної та ефективної службової діяльності.

Вивчення агресії у вітчизняній психології загалом є також недостатнім і навіть відстає від соціології, кримінології та деяких інших суспільних наук, які тією чи іншою мірою займаються дослідженням агресивної поведінки. Агресивна поведінка та особа порушника традиційно досліджуються за допомогою соціологічних підходів і методів: при-

родно, і висновки мають переважно соціологічний характер. Мало досліджень, в яких містилися б наукові концепції психологічних причин і мотивів агресивної поведінки і агресивності як властивості особистості, особливо залежно від самооцінки.

Нині термін «агресія» вживається надзвичайно широко. Цей феномен пов'язують і з негативними емоціями (наприклад, гнівом), і з негативними мотивами (наприклад, прагненням нашкодити), а також з негативними установками (наприклад, расовими упередженнями) і руйнівними діями.

Усе більша увага приділяється агресії і у вітчизняній психології. Дослідженням цієї проблеми в різні роки займалися М.Д. Левітін, С.М. Єніколов, П.А. Ковалев, К.А. Тарасов, Н.В. Алікіна, Ю.В. Єгошкін, Н.А. Ратінова. Нині опубліковано понад двадцять книг і статей, адаптовано кілька тестів агресивності. Досліджуються прояви агресії в політиці, в економіці, в кримінальній галузі. Розробленням цих проблем у широкому плані займається юридична психологія.

Самооцінка є центральною ланкою довільної саморегуляції, визначає напрям і рівень активності людини, її відношення до світу, до людей, до самої себе. Самооцінка є складним феноменом і виступає як важлива детермінанта всіх форм і видів діяльності особистості. Вміння оцінювати себе закладаються в ранньому дитинстві, а розвиток і вдосконалення відбуваються протягом усього життя людини.

У різні роки самооцінку вивчали В. Джемс, Р. Вайлі, К. Роджерс, Р. Бернс, Р.Х. Шакурів. Значний вклад у вивчення самооцінки зробили С.Л. Рубінштейн, Л.І. Божовіч, А.І. Ліпкина, О.М. Леонтьєв, В.В. Столін, І.С. Кон, Р. Бернс, Д. Роджерс, Л.В. Бороздіна, О.М. Молчанова та інші.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз підходів вітчизняних науковців щодо розуміння сутності агресивності та самооцінки; дослідити особливості прояву агресивності військовослужбовців із різним рівнем агресивності.

Виклад основного матеріалу. Ще в античні часи вчені звернули увагу на агресію як на агресивні почуття, що пояснювалися як вроджений потяг до зла, а також як набута форма поведінки та реакція на напружену життєву ситуацію.

Від латинського «aggrēdi» поняття «агресія» означає «нападати». На початку XIX століття агресивною поведінкою вважали будь-яку активну поведінку, як доброзичливу, так і ворожу. Пізніше агресією стали вважати ворожу поведінку щодо оточуючих людей [3, с. 124].

У психології під агресією розуміють тенденцію (прагнення), що виявляється в реальній поведінці або фантазуванні, щоб підпорядкувати собі інших або домінувати над ними. Агресія буває як позитивною та служить життєвим інтересам і виживанню, так і негативною, орієнтованою на задоволення агресивного потягу самого себе. Агресія буває

також фізичною або вербальною, що спрямована на пошкодження або зруйнування, деструктивні дії. У разі, якщо агресія виявляється в соціально неприпустимих та екстремальних формах, вона може перерости у насильство.

Згідно з визначенням, запропонованим Бассом, агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдання збитку іншим [3, с. 35].

Друге визначення, що запропоноване декількома відомими дослідниками, говорить про те, що агресія повинна включати намір образи.

Зільман обмежує вживання терміна «агресія» спробою завдання іншим тілесних або фізичних ушкоджень [7, с. 23].

Ж.-Ж. Руссо, французький філософ епохи Просвітництва, вбачав головною причиною агресії зло та деструктивність суспільства, а не людську природу. Згідно з концепцією філософа, людина народжується доброю та розумною, і, якщо у ній розвиваються деструктивні нахили, то їх спричиняють насамперед негативні обставини та деструктивне виховання [1, с. 80].

Інший погляд на сутність агресії, що був висловлений англійським філософом-матеріалістом Т. Гоббсом, вказував на необхідність дотримання соціальних норм та обмежень із метою контролювання деструктивної людської природи, оскільки агресивні імпульси виникають у людини від народження і вони важко піддаються переорієнтації [4, с. 149].

На думку Л. Берковец, агресією є форма поведінки, що завдає фізичного або психологічного збитку. Сьогодні, хоча багато науковців і використовують це визначення, термін «агресія» все ж має багато різноманітних значень у повсякденному житті та наукових творах [1, с. 284].

Канадський та американський психолог Альберт Бандура зазначав, що люди, спостерігаючи за поведінкою інших людей, легко опановують агресивну поведінку та загальну проєкцію для своїх наступних дій. Якщо вихователі дитини (батьки, учителі) проявляють агресивність, то й дитина, наслідуючи їх, стане агресивною. Якщо ж об'єкт буде покарано за його агресивність, це зменшить прояв агресивності [3, с. 55].

Р. Берон і Д. Річардсон запропонували більш чітке визначення агресії. Вчені вважали, що агресія – це модель людської поведінки, а не установка, емоція чи афект. Агресія у тваринному світі є доцільною деструкцією, бо діє як один із чинників еволюційного відбору. Проте тварина здатна до агресії, але не здатна до насильства. Оскільки людська агресія тісно пов'язана з певними мотивами, вчені були більш схильні трактувати її як насильство, адже насильство є прерогативою виключно людини та являє собою реакцію організму та особистості на подразнення від зовнішнього середовища [3, с. 210].

Наукові публікації, що присвячені військовій психології, показують, що загалом увагу звертають на окремі сторони професійної діяльності офіцера. У зв'язку з цим з'являються питання, якими професійними і особистими якостями повинен володіти особовий склад, чи зможе він запобігти негативному прояву агресивності і скерувати його в корисну сторону служби [6, с. 84].

Для ефективного виконання завдань під час проходження служби необхідно забезпечити такий рівень сформованості всіх якостей військовослужбовця, щоб він був здатний успішно виконати поставлені завдання в будь-яких ситуаціях. Насамперед потрібно забезпечити достатній рівень його психічної стійкості.

Якщо не створювати такі умови, це може викликати у військовослужбовців: агресію, погані настрої, слабкість, емоційну неврівноваженість, невпевненість у собі, замкнутість. Наявна проблема має складність, зокрема її профілактичний напрям, пов'язана з недостатньою інформацією про специфіку агресивних проявів у військовослужбовців.

Високий ступінь напруги, як наслідок, призводить до активної чи пасивної агресивної поведінки. Активізація як синдром фізіологічних і поведінкових ознак характеризується ступенем готовності діяти, а тривожність формує захисні реакції побоювання, непевності у своїх можливостях, що призводить до переоцінки своїх сил або сил ворога, або до переоцінки небезпеки самого оточення.

Самооцінка є важливим регулятором поведінки людини, від неї залежать взаємовідносини з оточенням, критичність і вимогливість до себе, ставлення до своїх успіхів і невдач. Самооцінка сильно впливає на наше сприйняття оточення. Р. Немов пише, що одним із фактів, які виразно впливають на правильність сприйняття людьми один одного, є ефект первинності [2, с. 35].

Самооцінка пов'язана з однією з центральних потреб людини – потребою в самоствердженні, що визначається відношенням її дійсних досягнень до того, на що людина претендує, яку мету перед собою ставить. Отже, функції самооцінки і самоповаги психічного життя особистості полягають у тому, що вони виступають внутрішніми умовами регуляції поведінки і діяльності людини [8, с. 75].

Розглядаючи взаємозв'язок самооцінки та рівня агресивності, слід згадати і про дослідження А.А. Реана, котрий довів, що рівень фізичної агресії корелює з рівнем загальної самооцінки особистості, тобто чим вища самооцінка, тим більше виражена схильність до проявлення фізичної агресії. Окрім того, було виявлено, що парціальні самооцінки, такі як «самооцінка фізичного Я», корелюють із такою формою агресії, як «негативізм». Отже, опозиційна манера поведінки, що спрямована проти авторитетної особи-

стості та правил, характерна для осіб із високою самооцінкою своїх лідерських потенцій. У цьому ж дослідженні було показано, що вербальна агресія корелює з різними аспектами самооцінки особистості. Як і у випадку з негативізмом, високий рівень вербальної агресії спостерігається в тих осіб, які мають високий рівень самооцінки та виражені лідерські якості [5, с. 104; 9, с. 60].

Згідно з наведеними вище дослідженнями, рівень вираженості агресивних реакцій корелює із самооцінкою особистості. Саме тому ми вирішили дослідити особливості прояву агресивності військовослужбовців із різним рівнем агресивності.

У нашому дослідженні для визначення осіб із різним рівнем самооцінки та розподілу респондентів на групи досліджуваних було проведено методичку вивчення загальної самооцінки, запропоновану Будасі, що спрямована на виявлення кількісного вираження рівня самооцінки. Отримані результати свідчать про те, що:

- 23% від загальної кількості досліджуваних (а це 15 осіб) продемонстрували високий рівень самооцінки. Вони бачать себе господарями становища, вони розуміють, що являють собою неповторну особистість і можуть багато дати іншим людям. Вони ризикують, хоча і не завжди успішно, тому що хочуть жити насиченим життям і засвоїти досвід, який допоможе їм вирости;

- 15,3% від загальної кількості досліджуваних (а це 10 осіб) продемонстрували низький рівень самооцінки. Люди з низькою самооцінкою відчувають себе невдахою. Вони не охоче беруться ні за що нове, оскільки бояться, що в них нічого не вийде. Вони терпіти не можуть ризик, тому що не вірять, що їхні зусилля до чого-небудь приведуть. Такі особи не намагаються що-небудь змінити у своєму житті, оскільки вважають, що майбутнім керувати неможливо і все визначиться само собою;

- 61,7% від загальної кількості досліджуваних (а це 40 осіб) продемонстрували середній рівень самооцінки, і це є доброю ознакою, адже для особи, яка пов'язує свою працю з надзвичайними ситуаціями, бажано мати середній чи трохи вищий за середній рівень самооцінки для кращого виконання своїх професійних обов'язків.

Оскільки метою нашої роботи є вивчення особливостей агресивності залежно від рівня самооцінки, то групи досліджуваних розподілялись за цим показником.

Отримані під час дослідження результати дали нам змогу виділити 3 групи з різним рівнем самооцінки:

- 1 група – досліджувані з високим рівнем самооцінки (15 осіб);

- 2 група – досліджувані із середнім рівнем самооцінки (40 осіб);

- 3 група – досліджувані з низьким рівнем самооцінки (10 осіб).

Наступним етапом нашого дослідження було вивчення особливостей агресивності військовослужбовців залежно від рівня самооцінки.

Під час обробки даних методики А. Басса і А. Дарки «Діагностика показників форм агресії» було отримано такі дані, які свідчать про те, що в досліджуваних із високим рівнем самооцінки вищі показники за такими шкалами, як відчуття провини, фізична та непрямая агресія, негативізм. Тобто вони частіше проявляють фізичну силу щодо інших під час вирішення різних питань. Вони частіше використовують опозиційну форму поведінки, спрямовану зазвичай проти авторитету і керівництва, яке може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів, також їхня агресія спрямована проти самого себе, що проявляється в самозвинуваченні, самоприниженні.

У військовослужбовців із середнім і низьким рівнем самооцінки вищі показники за такими шкалами, як відчуття провини та негативізм. Тобто їхня агресія спрямована проти самого себе, що проявляється в самозвинуваченні, самоприниженні, у них яскравіше виражений негативізм, вони частіше використовують опозиційну форму поведінки, спрямовану зазвичай проти авторитету і керівництва.

Наступним етапом нашого дослідження було вивчення рівня агресивності у військовослужбовців із різним рівнем самооцінки. Для цього ми використали методику А. Ассінгера. Під час обробки даних методики А. Ассінгера «Діагностика агресивності» було отримано дані, які вказують на те, що в наших досліджуваних першої групи з високим рівнем самооцінки більш виражений високий і середній рівень агресивності, це свідчить про те, що такі люди проявляють зайву агресію та жорстокість до інших людей, але вони цілком успішно йдуть по життю, оскільки в них досить здоров'я честолюбства і самовпевненості.

У досліджуваних другої та третьої групи (із середнім і низьким рівнем самооцінки) більш виражений середній рівень агресивності, це свідчить про те, що такі люди помірковано агресивні і цілком успішно йдуть по життю.

Висновки. Провівши дослідження з вивчення особливостей прояву агресивності військовослуж-

бовців із різним рівнем агресивності, ми дійшли висновку, що гармонійно розвинена особистість передбачає наявність у ній певної частки агресивності, що й робить її соціально адаптованою і корисною (наприклад, для подолання життєвих перешкод), у протилежному разі відбувається втрата індивідуальності, суб'єкт стає пасивним, конформним, знижується його соціальний статус, що не сприяє ефективній професійній діяльності офіцера.

Ми дійшли висновку, що агресивна поведінка безпосередньо залежить від рівня самооцінки: чим більшим є неадекватний рівень самооцінки (неадекватно занижений або неадекватно завищений), тим вищими є показники загальної агресії та її складників.

У науковій літературі вже описано дослідження агресивності юнаків призовного віку та у процесі підготовки майбутніх військових фахівців. Наступним етапом можуть стати дослідження агресивності особистості у різноманітних військових структурах, а також на різних етапах їх професіоналізації.

Література:

1. Берковец Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 512 с.
2. Бернс Р. Что такое Я-концепция. Самара : Бахрах-М, 2003. 523 с.
3. Берон Р. Агрессия. Санкт-Петербург : Питер-Пресс, 2001. 562 с.
4. Ениколопов С.Н. Понятие агрессии в современной психологии. *Прикладная психология*. 2001. № 1. С. 37–41.
5. Захарова А.В. Психология формирования самооценки. Минск, 1993. 276 с.
6. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону : «Феникс», 1996. 493 с.
7. Лоренц К. Агрессия. Москва : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. 272 с.
8. Сидоров К.Р. Самооценка как психологический феномен. Ижевск, 2001. С. 69–81.
9. Шибутани Т. Я-концепция как персонификация. Ростов н/Д., 1988. С. 193–212.

Serhiienko N. P., Stepura A. A. Peculiarities of expression of aggressiveness of military personnel and its dependence on self-assessment level

The proposed article is devoted to the psychological analysis of various scientific approaches to the problem of aggression and self-esteem of military personnel. Psychological features of the relationship between self-esteem and the level of aggression are analyzed. The peculiarities of aggressiveness of military personnel depend on the level of self-esteem are investigated.

The problem of aggression and aggressiveness has always been relevant and attracted scientists world. It is instinctive individual persons behavior witch gives rise to fear, rage, etc. This is a desire and willingness to attack.

Activity of military is very specific because it relates to situations with uncertainties, great responsibility, a lot of communication with citizens, physical and psychological stress, risk management. In these situations, aggressiveness can be represented as persistence, stubbornness, hatreds and hatreds. aggressiveness influences on emotional development, formation of personality and behavior of military.

Self-conception is complex personal formation and relates to the fundamental properties of person. It reflects with knowledge from others about this person, her own activity and personal qualities.

Self-conception is an element of self-awareness, that characterized by emotionally saturated self-esteem as a person, self-ability, ethical qualities and actions. Self-conception determines with person's relationship in her environment, her criticality, self-demanding, attitude to successes and failures. Thus, self-conception affects with effectiveness of human activity and the personality development.

After our research, we have conclusion that the character of aggressive behavior is determined with self-consciousness and self-conception. Thus, the relationship between self-conception and aggressive behavior can be observed. Aggressive behavior is dependent on the level of self-conception.

Key words: *personality, aggression, aggressive manifestations, activity of military servicemen, empirical research.*